

Hanuliak, Václav

Hrad Čabrad' v dějinách Hontu

Archaeologia historica. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 299-308

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140580>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

C.

VÝZKUM
OPEVNĚNÝCH SÍDEL

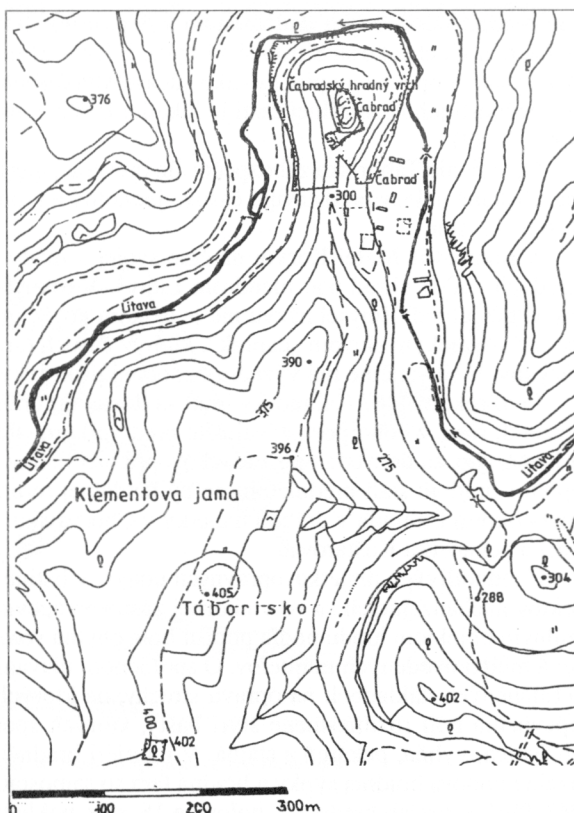
Hrad Čabrad v dejinách Hontu

VÁCLAV HANULIAK

Ruiny hradu Čabrad sú situované v oblasti Krupinskej planiny, ktorá sa rozprestiera v južnej časti stredného Slovenska. Centrálnou časťou tohto pohoria preteká rieka Litava, ktorá svojím hlbokým meandrovým údolím bola podnetom k nasmerovaniu jednej z dvoch vetiev historicky známej komunikácie. O dôležitosti tejto cesty v 12.–13. stor. hovoria mnohé donačné, no najmä metačné listiny, v ktorých je uvádzaná ako *Via magna*. Táto strategicky dôležitá cesta prechádzala centrálnou časťou Uhorska a postupovala na sever k premonštrátskemu kláštoru v Šahách (Klein 1985, 3–39). Z tohto významného bodu cesta postupovala ďalej na sever paralelne dvoma smermi. Západnejšia údolím rieky Krupinice a cca 10 km východnejšie druhá cesta údolím riečky Litavy. Obe vetvy museli prekonávať zvlne-
ný reliéf Krupinskej planiny. Východná vetva historickej cesty mala možnosť včleniť sa do jej západného smerovania pri obci Dobrá Niva, ktorú reprezentuje románska bazilika a ruiny ranogotického hradu (Hanuliak 1996, 443–452).

Východná vetva, ktorej cieľom boli najmä severné oblasti Uhorska, resp. už susedného Poľska, mohla si cestu zjednodušiť (skrátiť), obídením Zvolena, postupovať od Sásy na Vígľaš a Zvolenskú Slatinu, pokračujúc Zvolenskou pahorkatinou popri významných historických miestach, ako sú Zolná, Čerín, Poniky až k Slovenskej Lupči.

Nasmerovanie stredovekej cesty do kaňonu Litavy bol strategicky dômyselne uvážený čin. V jednom z nespočetných meandrov Litavy, na skalnej vyvýšenine v nadmorskej výške 320 m bol v stredoveku na zabezpečenie ochrany komunikačnej tepny vybudovaný hrad. Poznatky o počiatkoch výstavby hradu sú veľmi torzovité. Prvé historicky overené správy z oblasti severného Hontu sú z rokov 1246 a 1256, keď panovník svojou donáciou mení vlastnícke vzťahy, čo môže nasvedčovať o jeho budúcich stavebných aktivitách (Marsina 1987, 375–376). Historické sprá-

Obr. 1. Hrad Čabrad a archeologická lokalita Táborisko, situačné zameranie.

vy v rokoch 1276 a 1285 už hovoria o konkrétnej stavbe hradu, ktorú uvádzajú ako „Castrum Lytwa“, resp. ako „Haradnuk“. Listina z roku 1276 uvádza správcu hradu comesa Derša z rodu Huntovcov. Uvedená listina signovaná panovníkom Ladislavom IV. Kumánskym rieši problém vlastníckych vzťahov práve k dobudovanému hradu (Kubínyi 1888, 17–28). Hrad teda vo svojich počiatkoch niesol názov Litava podľa uvedenej rieky. Začiatkom 14. stor. sa vojensky zmocnil hradu trenčiansky oligarcha Matúš Čák. Od tohto obdobia dlhý čas bol hrad v zlom stave. V listine z roku 1342 sa označuje ako „desolatum castrum Lytwa“ a v roku 1394 ako „Puztalythwa“ (Bakács 1971, 47–48). V časoch bojov o uhorský trón po smrti kráľa Albrechta význam cesty kaňonom a jej vojenské zabezpečenie získalo väčší význam. V polovici 15. stor. hradnú výšinu obsadili na dlhší čas Jiskrove vojská.

Charakteristickou črtou stratégov Jána Jiskru bolo rozširovanie opevnenej plochy získaných pevností, ktoré boli pre početnú vojenskú jazdu pritešné. Klasickým príkladom zväčšovania opevnenej plochy hradu z tohto obdobia nachádzame na Spišskom hrade. Vojsko Jána Jiskru na celej ploche západného svahu Spišského hradu postavilo mohutné opevnenie (s rozmermi 285×115 m), ktoré sa kratšou stranou pripájalo k staršiemu opevneniu stredného nádvorja. Vybudovaním tohto dolného hradu došlo k celkovému zväčšeniu rozlohy hradu viac ako trojnásobne (Fiala–Valašek–Lukáč 1988, 443–452).

Z tohto dôvodu Jiskrovci na Čabradi opevnili južnú časť hradného vrchu, ktorá predstavovala pokračovanie chrbta hradného masívu s kótou 405 m n. m. Novovybudovaná opevnená plocha s názvom Táborisko bola odrazom jej funkcie. Okrem celkového rozšírenia zástavby hradného vrchu pre Jiskrovcov zabezpečovala ochranu pred možným obsadením strategickej kóty nepriateľom, ktoré z pohľadu vyššej polohy ponúkalo výhodné ostreľovanie hradu. S podobným dodatočným vylepšením strategických polôh sa stretávame i na ďalších hradoch, ako sú Slovenská Ľupča, Likava, Strečno a Zvolen. Unikátnym príkladom rozširovania opevnenej plochy (ako súčasťou vonkajšieho opevnenia) a zároveň znásobenia bezpečnosti jeho centrálnej časti je lokalita Bašta v tesnom susedstve hradu Šášov (Hoššo 1996, 7–47).

Opevnenie Táboriska zabezpečovala drevená palisáda, ktorá obopínala vrcholnú plošinu. Získané nálezy predstavujú časovo jednotný a typologicky ucelený súbor datovaný do 1. pol. 15. stor.

V roku 1461 Matej Korvín na čele svojej armády vtiahol do Hontu, kde popri iných hradoch zaujal i hrad nad mendrom Litavy. V roku 1462 sa hrad uvádza už pod novým názvom Čabraď. Zmysel názvu nie je celkom jasný, podľa jazykovedcov súvisí pravdepodobne s tureckým slovom „caprak“, ktoré v časoch tureckých vojen preniklo do viacerých jazykov. V slovenčine má význam ozdobnej prikrývky na koňa.

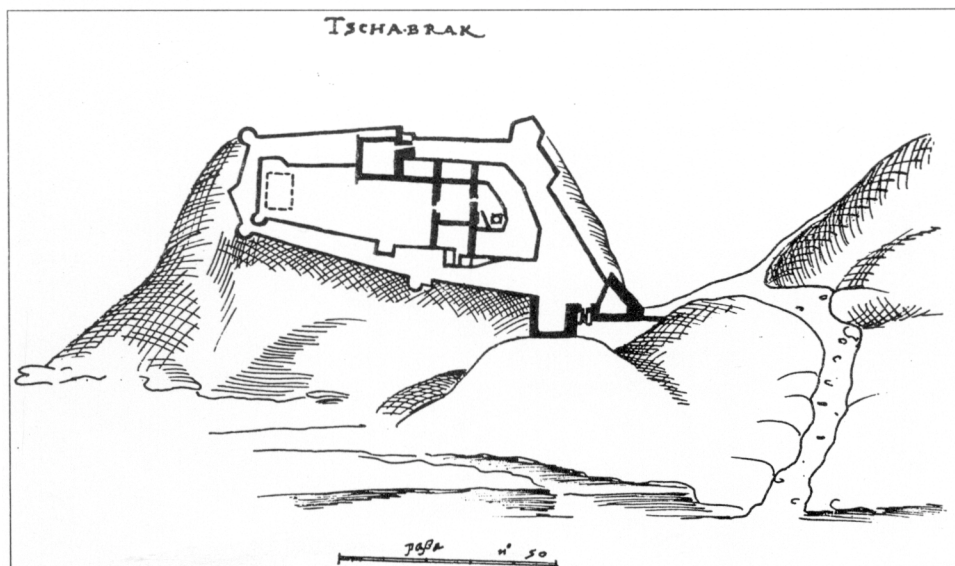
Pred rokom 1467 Čabradský hrad sa dostal do držby rodiny Horváthovcov. O tom ako vyzeral, resp. z čoho pozostával ešte pred veľkými stavebnými úpravami z čias Bakócza a Koháryho, sa dozvedáme z majetkovoprávnej listiny z roku 1476, keď sa hradné panstvo spolu s hradom stali predmetom deľby feudálnej rodiny Horváthovcov. Šľachtická rodina mala okrem Čabraďa v držbe i majetky v Chorvátsku, a to hradné panstvo Kamenín (Kovar) a pevnosťku Kuštarovac.

Z jednotlivých majetkovoprávných údajov v listine môžeme predložiť akýsi sumár objektov nachádzajúcich sa vo vnútornej zástavbe opevnenia hradu. Najvýznamnejším centrálnym objektom hradu podľa popisu bola obytná veža po podlažiach horizontálne rozdelená medzi uvedených majiteľov. O spoločnom užívaní veže oboma rodinami hovorí údaj o finančných nákladoch na opravu strechy, na ktorých sa podieľali spoločne. Po obvode opevnenia boli rozmiestnené štyri bašty, ktorých spodné, ústredné priestory slúžili ako zbrojnica, vyhňa, pekáreň a stajňa. V interiéri hradného opevnenia sa v tom čase nachádzala i budova hradnej sýpky a hradná fara so samostatnou miestnosťou (Ratkoš 1958, 95–96). Plošný rozsah hradu z 2. polovice 15. stor. pokladáme za jeho historické jadro.

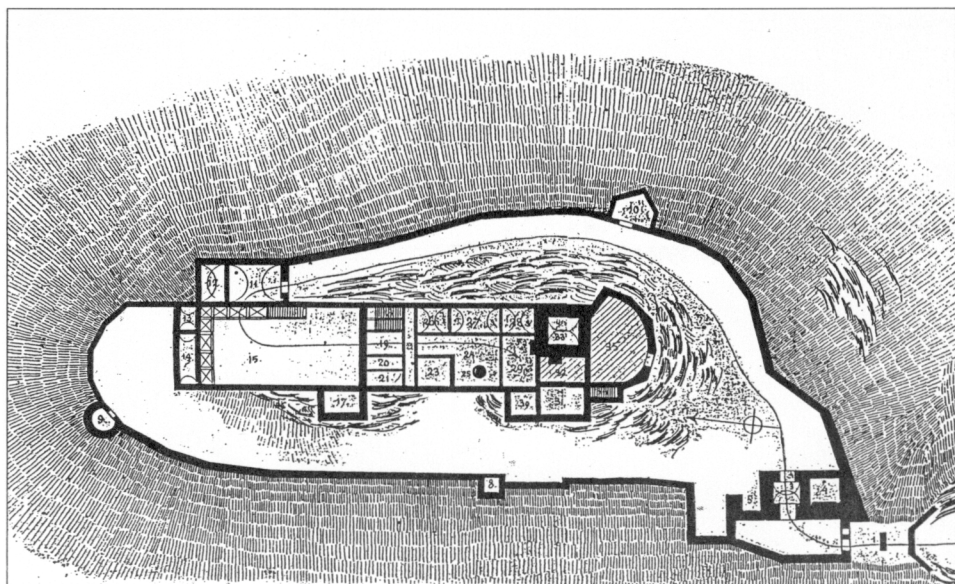
Veľká stavebná činnosť na hrade nastáva po roku 1511, keď sa jeho vlastníkom stáva arcibiskup Tomáš Bakócz. Dokladom stavebných aktivít nového majiteľa je v literatúre

Obr. 2. Ruiny hradu Čabrad z vtáčej perspektívy. Foto: V. Hanuliak.

Obr. 3. Situačný náčrt Čabradského hradu s okolím od Nicola Angiela zo záveru 16. storočia.

Obr. 4. Pôdorys hradu od J. Kőnyökiho z konca 19. storočia.

Obr. 5. Druhá brána s obytnou zástavbou, pohľad od S. Foto V. Hanuliak.

uvádzaný nápis na SV bašte: Tomas Bakocz de Erdewd Cardinalis Strigoniensis Hoc Prognaculum Extruendum curavit MCCCCXX. Táto stavebná etapa okrem rozšírenia obytnej zástavby menila i dispozíciu hradu o nové obranné prvky. Napriek tomu, že hrad do konca 16. stor. viackrát zmenil svojho majiteľa predpokladáme, že ťažisko stavebných úprav v 16. stor. sa udialo ešte v jeho prvej štvrtine, za uvedeného arcibiskupa Bakócza (Bakács 1971, 47–48).

Unikátnym dokladom pre archeológa i architekta je pôdorysná schéma hradu od Nicola Angiela vyhotovená okolo roku 1580. Umožňuje vytvoriť dokonalú predstavu o architektonickej objemovej skladbe hradu. Pôdorysný plán je zároveň pokusom o výškopisné zobrazenie situovania v danom členitom reliéfe (Maggiorotti 1936, 84, 328).

Akútne osmanské nebezpečenstvo v 2. polovici 16. stor. nútilo Habsburgovcov neodkladne riešiť problém ochrany južných hraníc Uhorska. Nečakané víťazstvo osmanských oddielov pri hontianskej dedine Plášťovce, vzdialenej sotva 20 km od hradu Čabraď, vytvorilo pre Turkov hlboké predpolie k ďalšiemu postupu do severných oblastí Uhorska. Jedinou prekážkou pre turecké oddiely boli len hrady a mestské opevnenia, kde sa sústreďovali väčšie posádky obrancov (Kopčan–Krajčovičová 1983, 209).

V roku 1584 Viedeň z obavy neudržania hradu Čabraď ako vojenského oporného bodu pred stálym tlakom tureckých vojsk uvažovala nad možnosťou hrad zbúrať. No už v nasledujúcom roku 1585 dochádza k poslednej veľkej prestavbe, ktorú viedol taliansky staviteľ Giulio Ferrari. Prestavbou na prelome 16. a 17. stor. Čabraď sa stáva významnou renesančnou pevnosťou, ktorá odolala vojenskému náporu Turkov (Matunák 1983, 27–147, 149–214).

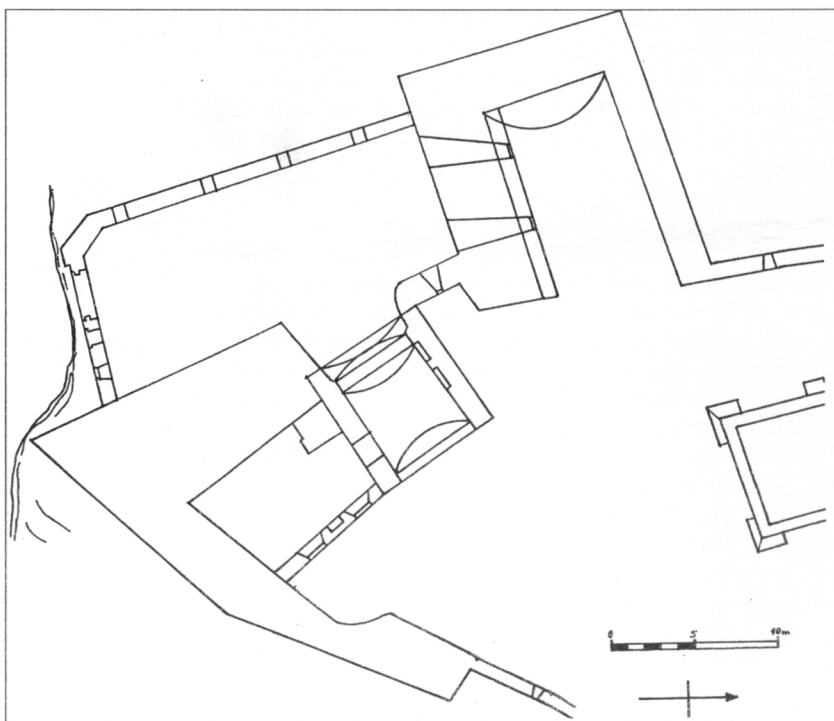
Ferrariho renesančné dobudovanie hradu môžeme aj keď len v hrubých rysoch poznávať porovnaním so zobrazením hradu od Nicola Angiela (Bakóczoza prestavba z 1. tretiny 16. stor. a s posledným zameraním z 19. stor., dokresľujúcim posledné barokové úpravy hradu (Könyöki 1905, 227–229). Pravdepodobne až v samom závere 16. a na začiatku 17. stor.) boli realizované nasledovné stavebné úpravy:

- vybudovanie prvej brány v nadväznosti na hlbokú obrannú priekopu so stredovým pilierom
- prebudovanie druhej brány v štítovom opevnení s britom a s obytným zázemím
- prebudovanie obytnej veže na útočistnú
- prebudovanie okien horných poschodí na delové strielne
- prebudovanie vnútorného opevnenia južne od veže na mohutný bastión
- premiestnenie cisterny zo zaniknutého vnútorného nádvorja do SV časti horného nádvorja.

V roku 1622 hrad za vojenské zásluhy vo vojne s Turkami prechádza z rúk Illešházyovcov do držby Petra Koháryho. V tom čase hrad už nebol vystavený bezprostrednému tureckému nebezpečenstvu. Majitelia hradu Koháryovci, verní spojenci cisárskej Viedne boli neprijateľní pre odbojnú protestantskú uhorskú šľachtu. Čabradský hrad sa preto stával častým terčom vojenských kuruckých ťažení, najmä za Františka Rákociho v roku 1708, keď bol vážnejšie poškodený.

V 18. stor. hrad začínal strácať význam v dôsledku zmien komunikačných pomerov. Cesta dolinou Litavy stratila svoju dôležitosť a tým sa hrad dostal do ústrania. Keď Ondrej Jozef Koháry dal v rokoch 1744–1750 postaviť kaštieľ vo Svätom Antone, kam preniesol aj sídlo centrálnej správy rodových majetkov, starý hrad na konci 18. stor. a začiatkom 19. stor. plnil už len funkciu letného sídla s poľovným revírom Koháryovcov. Posledný majiteľ hradu z rodu Koháry – František Jozef Anton Koháry prevažne žil na cisárskom viedenskom dvore. Doteraz nie je objasnené, prečo dal v roku 1812 tento posledný majiteľ hrad vypáliť. Romantická olejomaľba datovaná k roku 1804 je pre nás posledným dokladom o hrade pred ničivým požiarom.

V snahe zachrániť stredovekú pamiatku bolo už v roku 1825 vyvíjané úsilie hrad rekonštruovať. Dokladom toho je perokresba Maxa Petrasa – Návrh na rekonštrukciu hradu (dnes

Obr. 6. Prvá a druhá hradná brána s delovou baštou. Zamerail A. Loydl.

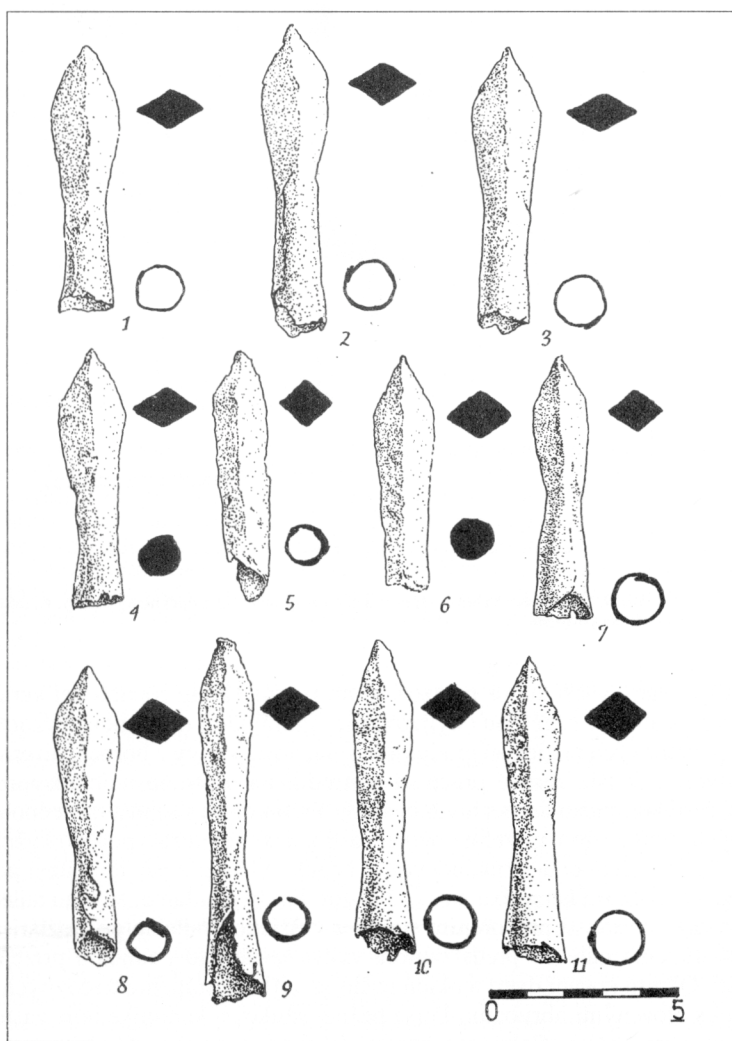

Obr. 7. Odkryté zvyšky kachľovej pece v interiéri obytnej časti druhej vstupnej brány. Foto V. Hanuliak.

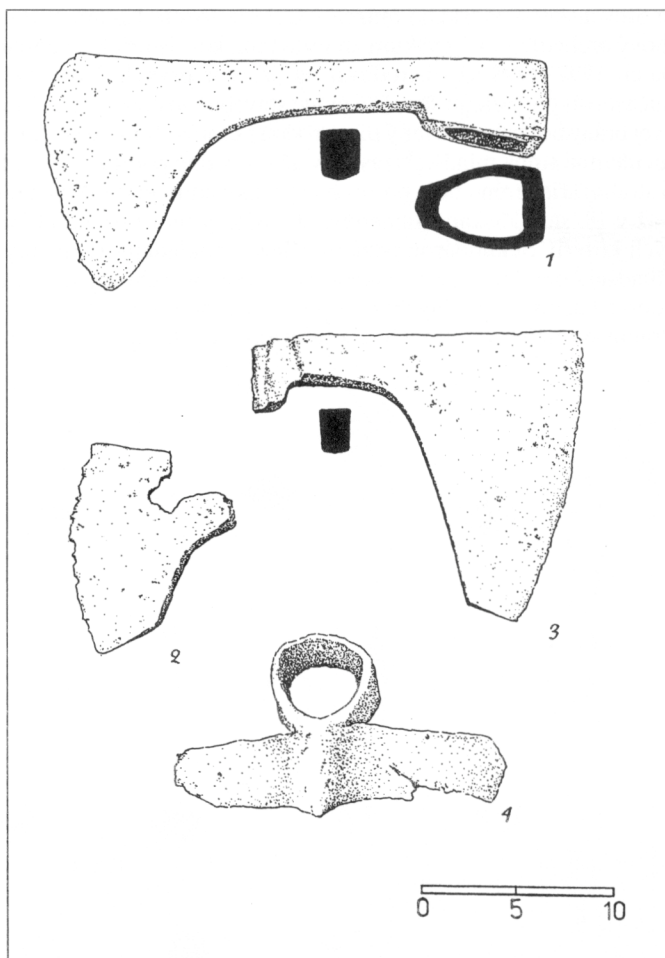
v zbierkach Slovenského banského múzea – Galérie Jozefa Kollára v Banskej Štiavnici).

Predstihový archeologický výskum architektonicko-historickej pamiatky Čabradského hradu v rokoch 1997–1998 sa sústreďoval na priestor prvých dvoch vstupných brán, na ktorých v súčasnosti prebiehajú sanačné práce stavebného charakteru. Priestor vnútorného zábrania prvej brány bol prezentovaný rôznorodou i časovo širokou škálou nálezov z vrstiev, ktoré mali evidentné stopy mladších zásahov až po skalné podložie. Z tohto dôvodu je isté, že pôvodná stratigrafia terénu bola porušená vybudovaním prvej vstupnej brány a jej opevnenia v 17. až v 18. stor. Získané archeologické nálezy môžeme zaradiť už iba na základe typologických kritérií. Sekundárnu pozíciu nálezov dokladajú fragmenty lužickej kultúry z obdobia mladšej doby bronzovej, získané už v prvej povrchovej vrstve a glazované fragmenty z nádob a kachlíc v spodných vrstvách na skalnom podloží.

Pri odstraňovaní náletovej vegetácie z priestorov druhého zábrania, resp. dolného ná-

Obr. 8. Čabradský Vrbovok-Táborisko. Hroty striel z opevnenej polohy. Kreslila M. Severínová.

Obr. 9. Čabradský Vrbovok-Táborisko. Kovový inventár z opevnenej polohy. Kreslila M. Severínyová.

dvoria bol získaný väčší súbor nálezov, ktoré tvorili okrem rôznorodnej keramiky i torzá komorových kachlíc s reliéfnou (štylizovanou figurálnou i rastlinnou) výzdobou. Získané nálezy z povrchových vrstiev sú produktom splachovej vrstvy z hornej (severnej) časti dolného nádvorja. Ďalšie zemné práce sa sústredili na odstraňovanie zásypových vrstiev v obytnej časti komplexu druhej hradnej brány. Preborením stropu a následnou deštrukciou obvodových stien došlo v prízemí obytnej časti k nakopeniu zásypového kužela až do výšky 3,5 m. Už vo vrchnej deštrukčnej vrstve (v sekundárnej, resp. terciálnej polohe) sa nachádza bežná úžitková keramika zo 17.–18. stor. Predpokladáme, že tieto nálezy sa dostali do prízemnej miestnosti preborením stropu z vyššieho podlažia pri požiari v roku 1812. Bohaté zastúpenie nálezov predstavovala vrstva tesne nad podlahou prízemnej obytnej miestnosti. Okrem kovaní dverí a okien našlo sa veľké zastúpenie terčovitých 6-uholníkových skiel s olovenými obrubami. Popri bežnej úžitkovej keramike bola zastúpená široká škála sklenených fľašiek (flakónov), keramických fajok a nožov. Unikátnym nálezom bola bronzová záštitná priečka šable datovaná do 1. tretiny 18. stor. V SZ nároží interiéru obytnej miestnosti bol odkrytý sokel kachľovej pece s rozmermi 190×230 cm. V spodných vrstvách

deštrukcie (v obytnej miestnosti) boli objavené torzá i celé kusy komorových kachlíc. Čelné steny so zeleno-žltou glazúrou boli hladké, bez reliéfu. Odkrytý interiér obytnej časti druhej brány poskytol časovo pomerne ucelený súbor nálezov, ktorý rámcovo datujeme do záveru 17. stor., no najmä do 18. stor. (Hanuliak 2003).

Predstihový archeologický výskum a následné sanačné práce, ktoré riadi a finančne zabezpečuje terajší vlastník a správca Obec Čabradský Vrbovok, sú veľkým pozitívom pri objasňovaní regionálnych dejín a zároveň nutnou ochranou a budúcou prezentáciou historicko-architektonickej perly Hontu – Čabradského hradu.

Literatúra

- BAKÁCS, I., 1971: Hont vármegye Mohács előtt. Akadémiai kiadó, Budapest.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A.–LUKÁČ, G., 1988: Spišský hrad. Osveta Martin.
- HANULIAK, V., 1996: Via magna na strednom Slovensku v období včasného a vrcholného stredoveku. In: AH 21.
- HANULIAK, V., 2003: Výskumná správa z predstihového a záchranného výskumu Čabradského hradu (v rozpracovanosti).
- HOŠŠO, J., 1996: Archeologický výskum hradu Šášov. Historica. Zborník FF UK Bratislava, roč. XLII.
- KLIEN, B., 1985: Príspevok k historicko-geografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitátu. In: Vlastivedný zborník Považia 13.
- KOPČAN, V.–KRAJČOVIČOVÁ, K., 1983: Slovensko v tieni polmesiaca. Osveta Martin. s. 209.
- KÖNYÖKI, J., 1905: Közepkori várak. Budapest.
- KUBINYI, F., 1888: Diplomatarium Hontense I. Budapest, č. 11, 18.
- MAGGIOROTTI, A. L., 1936: L'opera del Genio italiano al estero, La Liberia dello Stato, Anno XIV E. F.
- MARSINA, R., 1987: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae 2. zv. č. 540.
- MATUNÁK, M., 1983: Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí. Tatran Bratislava.
- RATKOŠ, P., 1958: Hrad Čabrad' na konci stredoveku. In: Pamiatky a múzea 7, s. 95–96.

Zusammenfassung

Burg Čabrad' in der Geschichte von Hont

Die architektonischen Reste der Burgruine Čabrad' befinden sich nicht weit von der Gemeinde Čabradský Vrbovok, die dieses historische Objekt besitzt und verwaltet.

Die Burg ist auf einer Felsenerhöhung in der Seehöhe von 320 m an der Riffkante eines der zahlreichen Mäander des Flusses Litava situiert. Die Burg wurde aufgebaut, um die Kommunikation zu schützen, die wir mit dem bereits im 12. Jh. erwähnten historischen Weg Via magna in Zusammenhang bringen.

Die Anfänge ihres Aufbaus legen wir zum J. 1256, als der Herrscher deswegen die Besitztauschs auf diesem Gebiet löste. Die historische Nachricht aus dem J. 1276 führt bereits den Verwalter der Burg den Comes Deršo aus dem Geschlecht Huntovci an. In ihren Anfängen trug die Burg den Namen Litava nach dem angeführten Fluss.

Wegen ihrer bedeutsamen strategischen Lage war die Burg das Ziel mancher Feldzüge, die selbstverständlich an der Funktionsfähigkeit ihrer Objekte Spuren ließen. In der Urkunde aus dem J. 1342 schreibt man also vom „desolatam castrum Lytua“ und im Jahre 1394 spricht man von „Puztalythwa“. Gegen Hälfte des 15. Jhs. besetzten die Anhöhe mit der Burg für eine längere Zeit die Truppen von Jiskra, sie befestigten wegen der Gesamtverteidigung auch den Südtel des Burgberges. Seit der Zeit nennt man diese Lage „Táborisko“. Im Jahre 1461 besetzte die Burg Matthias Corvinus.

Für die historische Archäologie ist die güterrechtliche Urkunde aus dem Jahre 1476 wichtig, die die Teilung der Burg unter die Mitglieder der feudalen Familie Horváth löst. Diese Urkunde beschreibt sehr genau einzelne Objekte und deswegen kennen wir die ganze Zusammensetzung des historischen Burgkerns. Im 16. Jh. wuchs der osmanische Druck auf die südliche Grenze Ungarns, die Burg Čabrad' wurde zum wichtigen militärischen Stützpunkt. Gegen Ende des 16. und in der Hälfte des 17. Jhs. gewann die Burg ihre endgültige Gestalt – alle Objekte einschl. Tore, Palas und Wohnturms wurden den Militär- und Verteidigungszwecken untergeordnet. Diese Bauarbeiten führte im 16. Jh. der italienische Baumeister Giulio Ferrari. Die Burg hielt auch in folgenden Unruhen in der Zeit der Ständeaufstände stand, weil ihre Besitzer, Familie Koháry, Anhänger des kaiserlichen Hofes in Wien waren. Im 18. Jh. fing die Burg infolge der Änderung der Verkehrssituation an, an der Bedeutung zu verlieren. Der letzte Besitzer Frantšek Jozef Anton Koháry ließ die Burg im J. 1812 niederbrennen. Die Familie Koháry siedelte in der Zeit bereits im Schloss in Svätý Anton.

Abbildungen:

1. Burg Čabrad' und die archäologische Lokalität Táborisko, Situation.
2. Ruine der Burg Čabrad' aus der Vogelperspektive. Foto: V. Hanuliak.
3. Burg Čabrad' mit der Umgebung, Skizze von Nicolo Angiel aus dem Ende des 16. Jhs.
4. Grundriss der Burg von J. Könyöki aus dem Ende des 19. Jhs.
5. Das zweite Tor mit der Wohnbebauung, Ansicht vom Norden. Foto: V. Hanuliak.
6. Das erste und das zweite Burgtor mit dem Kanonenbollwerk. Peilung: A. Loydl.
7. Die entdeckten Reste eines Kachelofens – Interieur im Wohnteil des zweiten Eingangstors. Foto V. Hanuliak.
8. Čabradský Vrbovok-Táborisko. Pfeilspitzen aus der befestigten Lage. Zeichnung M. Severinyová.
9. Čabradský Vrbovok-Táborisko. Das metallene Inventar aus der befestigten Lage. Zeichnung M. Severinyová.